

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ

XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Թուրքիան ապրում էր տնտեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամ։ Ռազմական նվաճումների ճանապարհով ուժացած կայսրությունը թուլանում էր, քայլ առ քայլ զիջում երբեմնի դիրքերը, իրար հետևից կորցնում նախկինում բռնագրաված երկրամասերը։ Այս պայմաններում աստիճանաբար ուժեղանում էին կենտրոնախույս ուժերը, հաճախակի դառնում միջֆեոդալական ու միջցեղային բախումներն ու ներքին երկպառակությունները։ Սուլթանների վաղեմի հավատարիմ զորաջոկատները՝ ենիչերիները (ենի-չերի՝ նոր զորք) մեծ մասամբ հավաքվել էին մայրաքաղաքում, մասնակցում էին գահակալական կռիվներին, գահընկեց էին անում անցանկալի վեհապետերին, կառավարան քշում մեծ վեզիրներին ու բարձրաստիճան ալլանձանց։ Թուրքական հետևակն ու հեծելազորը խիստ թուլացել էին¹։

Օգտվելով կայսրության ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական հզորության թուլացումից՝ Անատոլիայի մեծ մասում սփռված քրդական ցեղապետերն իրենց կապերը խզել էին կենտրոնական կառավարությունից, դարձել անկախ ղերբեխներ (հուլատներ) և ոչ միայն հարկեր չէին վճարում, զինվորական ուժեր չէին տրամադրում զերագույն սյուզերենին, այլև ասպատակում էին նրան հպատակ մնացած երկրամասերը։ Քուրդ խաներին ենթակա շրջանները, Կիլիկիայի մեծ մասը և Եգիպտոսը վերածվել էին շարունակական կռիվների բեմահարթակի։

Այս ընդարձակ շրջանների վրա պետության գերիշխանությունը թույլ էր։ Բիթլիսի, Վասպուրականի, Մուշի, Խիզանի, Դիարբեքի իշխողները, լեռնային ու դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասին տեղ դարձած Կողանյան բեկերն ու խաները արգելակում էին թուրքական զորաջոկատների ու հարկահանների մուտքն իրենց գավառները։ Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալին և նրա որդի Իբրահիմ փաշան ռազմականապես այնքան էին հզորացել, որ պարտության էին մատնում թուրքական բանակները։

¹ Д. Г. Розен, История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году, ч. I, СПб., 1872, стр. 7—8.

Թուրքահայատակ ազգային շրջանների, նրանց թուրք կառավարիչների ու Բարձրագույն Դուռն փոխհարաբերությունները ևս լարված էին։ Ռազմա-ֆեոդալական սիստեմը վաղուց ցույց էր տվել իր սնանկությունը։ Թուրք զինվորականներն, օգտվելով իրենց համար նպաստավոր իրադրությունից, պետական հողերը դարձրել էին մասնավոր, ժառանգական սեփականություն։ Առանց զինվոր տալու նրանք այժմ կարող էին տիրել նախկին հողակտորներին, հարկը գուրեմ ու գրպանել։

Ուժեղացել էին ազգային ճնշումները։ Քրիստոնյա ալլադգիները զգալով կենտրոնական պետության թուլությունը, տարերայնորեն ոտքի էին ելնում, դարավոր շղթաները խորտակելու փորձեր անում։

Կայսրության ներքին հակասությունները մեծապես օգտագործում էին եվրոպական մեծ տերությունները, հատկապես Անգլիան, Ֆրանսիան և ցարական Ռուսաստանը, որոնց շահերը խաչաձևվում էին Մերձավոր Արևելքում։ Դարասկզբին Ֆրանսիան կարողացավ սրել Ռուսաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունները, որի դերը պակաս կարևոր չէր ռուս-թուրքական 1806—1812 թթ. պատերազմի բռնկման գործում։ Ինչպես այդ, այնպես էլ հետագա իրադարձությունները (հատկապես Տիլզիտի հաշտության պայմանագրի կրնքումից հետո) թուլացրին Ֆրանսիայի ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության վրա։ Անգլիան ստացավ ազդեցության գոտիներ, իսկ Ռուսաստանն իր սահմաններն ընդարձակեց մինչև Պրուտ գետը։ Իրար ետևից կնքվում ու չեղյալ էին հայտարարվում ռուս-թուրքական, թուրք-անգլիական պայմանագրերը, փոխվում էին սուլթանները, բայց եվրոպական վեհապետություններից կախվածությունը նկատելիորեն ուժեղանում էր։

Դիտակցելով կայսրության՝ ներքին ու արտաքին ազդակներով պայմանավորված, զահավիժումը, ռազմական հզորության կորուստը, կենտրոնախույս ուժերի զորեղանալը և այլն, Բարձրագույն Դուռը մի շարք ռեֆորմներ էր անցկացնում, որոնք սակայն Թուրքիային աշխուժացման որոշ նշաններ հաղորդելով հանդերձ, այլևս անկարող էին վերադարձնել նրա վաղեմի հզորությունը։

Սելիմ III-ին ու Մահմուդ II-ին ծառայող Մուստաֆա Բայրաքտար ու Ռեշիդ փաշաները Թուրքիայի եվրոպականացման փորձեր արեցին։ Նրանք ջանացին վերակառուցել բանակն ու ոստիկանությունը, առողջացնել պետական ապարատը²։ Կայսրության կենտրոնացման ուղղությամբ որոշ քայլեր կատարեց սուլթան Մահմուդ II-ը։ Իրեն գործակից ունենալով Մեհմեդ Ռեշիդ փաշային, նա խորամանկությամբ, տեղական դժգոհ տարրերին օգտագործելով, 1820-ական թվականներին կարողացավ զենքի ուժով փոխել Ուրֆայի, Դիարբեքի, Մոսուլի, Բաղդադի, Մարդինի փաշաներին, հպատակեցրեց Զմյուռնիայում նստած Կարա-օսմանօղլուների դինաստիան, Անգորայի Չապան-օղլուներին։ 1826 թվականի հունիսի 16-ին³, գրեթե մեկ գիշերվա ընթացքում, ոչնչացվեց ենիչերիների բանակը մայրաքաղաքում, կարճ ժամանակ անց՝ նաև

² А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, М.—Л., 1947, стр. 50—70.

³ Д. Г. Розен, *Ист. зап.*, т. 7—20, т. 8, кн. 1. *Венедикт, Паматі, 4. 1871*, т. 180—181.

ողջ կայսրությունում: Սակայն ռուս-թուրքական 1828—1829 թվականների պատերազմը, եզիպտացիների ապստամբությունը, ավատատերերի դիմադրությունները և այլն, Մահմուդ II-ին հնարավորություն չընձեռեցին իր մշակած ծրագրերը:

XIX դարի առաջին քառորդում թուրքիան շարունակում էր մնալ միջնադարյան հետամնաց, մասնատված մի կայսրություն: Դրեթե անփոփոխ էին մնացել ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական կարգերը՝ հողատիրության ձևերն ու հողատիրական հարաբերությունները, այլև վարչակարգը երկրում, առավել ևս նրա անատոլիական մասում:

2. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող երկրները բաժանված էին կուսակալությունների, որոնք կոչվում էին էյալեթներ կամ փաշայություններ: Սրանք իրենց հերթին բաժանվում էին սանջակների (զավառների), իսկ վերջիններս էլ տրոհվում էին վարչական ավելի մանր միավորների:

Թուրքիային հպատակ մյուս երկրների նման Արևմտյան Հայաստանը և հայաբնակ նահանգները բաժանված էին էրզրումի (Կարին), Բայազետի, Կարսի, Ախալցխայի (Չըլդեր), Վանի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի (Սվազ), Կեսաբիայի փաշայությունների, Կիլիկիայի հայկական մասն ընդգրկված էր Ադա-նայի և Մարաշի (Եփրատցիների)⁴ փաշայությունների մեջ:

Մինչև Ադրիանապոլսի դաշնագիրը (1829 թ.) Արևմտյան Հայաստանի և Հայկական Կիլիկիայի վարչական բաժանումը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում:

1. Էրզրումի փաշայությունը ընդգրկում էր Կարին, Թեֆման, Բասեն, Թորքում, Սպեռ, Բաբերդ (Բաբուրդ), Դեբջան, Երզնկա, Կամախ (Քեմախ), Քեդ-ֆիք, Ղուզուլան սանջակները: Հիշյալ բոլոր սանջակները ենթարկվում էին Կարինում նստած թուրքական սերասքյար փաշային, հետևապես և կենտրոնական կառավարությանը: Անվանապես փաշայությանը կցված Տուժիկ և Մանազկերտ (Մեղազկերտ) գավառները, փաստորեն, կիսանկախ դրություն էին ձեռք բերել և վաղուց ի վեր չէին ենթարկվում էրզրումի սերասքյարին⁵: Շապին-Կարահիսարի գավառը մինչև 1806 թվականը Տրապիզոնի փաշայության մեջ էր, իսկ հետագայում կցվեց էրզրումին:

2. Բայազետի փաշայությունը բաղկացած էր Բայազետ, Դիադին, Խնուս, Ալաշկերտ, Խմուր, Թուրախ Կալե, Նաճեա կամ Նաճին գավառներից: Վարչական այս միավորը դարի առաջին քառորդին և հետագայում կառավարվում էր բուրդ փաշաների կողմից և գրեթե կիսանկախ էր: Փաշայի հպատակությունը կառավարության արտահայտվում էր միայն նրանով, որ պատերազմների ժամանակ երկրատերերից զինվորական դրուժինաներ էր կազմում և տրամադրում կենտրոնական կառավարությանը:

⁴ Մանրամասն տե՛ս Ղ. Իճեմեաե, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա, հատ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 50, 282, 309, տե՛ս նաև Վրացական ՍՍՀ ԿոմԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 2462, ք. 3—5, գ. 2464, ք. 6:

⁵ Ղ. Իճեմեաե, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 111—112: